

M. TERESA CABRÉ

A L'ENTORN
DE LA PARAULA

(I)

LEXICOLOGIA GENERAL

Col·lecció

BIBLIOTECA LINGÜÍSTICA CATALANA

A L'ENTORN
DE LA PARAULA
(I)
LEXICOLOGIA GENERAL

M. TERESA CABRÉ

A L'ENTORN
DE LA PARAULA
(I)
LEXICOLOGIA GENERAL

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
1994

Col·lecció BIBLIOTECA LINGÜÍSTICA CATALANA

Direcció: Antoni Ferrando Francés
Ángel López García

© M. Teresa Cabré i Castellví, 1994
© D'aquesta edició: Universitat de València, 1994

Fotocomposició i maquetació: Servei de Publicacions de la
Universitat de València

I.S.B.N.: 84-370-1516-2 (Obra completa)
84-370-1517-0 (Volum I)

Dipòsit legal: V-688-1994 (Volum I)

Imprimeix: GUADA Litografía, S.L.
Camí Nou de Picanya, 3
46014 València

*Al Dr. Badia, per la confiança personal
i científica de tants anys.*

*I a tots els col·legues, amigues i amics,
del Departament de Filologia Catalana
de la Universitat de Barcelona.*





ÍNDIX

| | |
|---|----|
| <i>Presentació</i> | 11 |
| Símbols i sigles utilitzats | 13 |
| I. L'ESTUDI DEL LENGUATGE | 15 |
| 1. La lingüística i el coneixement | 17 |
| 2. La teoria lingüística | 19 |
| 3. La gramàtica universal i les llengües particulars | 23 |
| 4. La gramàtica modular | 25 |
| 5. El paper del lèxic dins la gramàtica | 29 |
| II. L'ESTUDI DE LA PARAULA | 31 |
| 1. La paraula, unitat de referència | 34 |
| 2. La paraula, identificador social i individual | 38 |
| 3. La paraula, unitat lingüística | 39 |
| III. LA PARAULA DINS LA GRAMÀTICA | 45 |
| 1. De <i>Syntactic Structures</i> a <i>Aspects</i> | 47 |
| 2. De la hipòtesi transformacionalista a la lexicalista | 52 |
| 3. Cap a un mòdul lèxic dins la gramàtica | 56 |
| 3.1. La forma de base del component lèxic | 59 |
| 3.2. Les regles de formació de mots | 64 |
| 3.3. El poder de les regles de formació de mots | 65 |
| 3.4. Tipus de regles de formació de mots | 67 |
| 3.5. Algunes condicions de les regles de formació de mots .. | 74 |
| 3.6. Encara algunes qüestions més sobre les regles | 80 |

| | |
|--|---------|
| IV. DE LA PARAULA A LA GRAMÀTICA | 83 |
| 1. Lèxic i fonologia | 86 |
| 1.1. Regles (morfo)fonològiques del component lèxic | 90 |
| 1.2. Al·lomorfa i truncació | 91 |
| 1.3. Derivació i flexió | 98 |
| 1.4. Composició i flexió | 99 |
| 2. Lèxic i sintaxi | 102 |
| 2.1. El principi de projecció | 104 |
| 2.2. Papers temàtics i subcategorització | 109 |
| 3. Lèxic i semàntica | 112 |
| 3.1. L'assignació de papers temàtics | 112 |
| 3.2. Papers temàtics i lexicó | 116 |
| V. LES RELACIONS ENTRE PARAULES | 121 |
| 1. Associacions pragmàtiques | 125 |
| 2. Associacions lingüístiques: paradigma i sintagma | 126 |
| 3. Estructures lèxiques | 130 |
| 3.1. Estructures formals | 131 |
| 3.2. Estructures funcionals | 133 |
| 3.3. Estructures semàntiques | 134 |
| 3.4. Estructures morfològiques: les famílies de mots | 139 |
| VI. BIBLIOGRAFIA | 141 |

Presentació

A l'entorn de la paraula és un manual de lexicologia adreçat a estudiants universitaris confegit sobre la base d'una experiència de més de 15 anys d'ensenyar la matèria de Lexicologia catalana a la Universitat de Barcelona, primer als estudiants de cinquè curs i més tard, amb el nou pla d'estudis, als de segons curs.

La lexicologia ha estat sempre una matèria opcional del pla d'estudis de Filologia Catalana de la UB. Aquest fet, però, no sembla que li hagi restat audiència. Una bona part dels estudiants del Departament de Filologia Catalana d'aquests 15 anys (alguns d'ells professors al mateix Departament) interessats per adquirir una orientació més lingüística que literària han fet l'opció de cursar l'assignatura; com també força estudiants d'altres departaments que no oferien un ensenyament específic del lèxic.

Per aquesta experiència, però també perquè estic convençuda (com llegireu repetidament a diversos capítols) que per descriure una llengua cal partir d'un model teòric al més explícit possible, aquest llibre no s'ha concebut com un manual exclusivament dedicat als estudiants de filologia catalana, sinó com un tractat de lexicologia teòric i descriptiu alhora. I així, presenta un model teòric sobre el qual es pot fonamentar una descripció del lèxic de qualsevol llengua (Volum I) i dades descriptives sobre el funcionament del sistema lèxic de la llengua catalana (Volum II).

L'obra s'ha distribuït en dos volums per facilitar-ne el maneig, i també per satisfer les necessitats específiques dels qui s'interessen només per

la teoria o pels que només volen aplicar-la a una llengua que no és el català. Per donar autonomia màxima a cada un dels dos volums, trobareu repetida la bibliografia al final de cada llibre. M'agradaria, doncs, que aquest fos un manual útil i comprensible per endinsar-se en l'estudi sistemàtic del lèxic, tan menystingut en la majoria de gramàtiques arreu.

No voldria acabar aquesta breu presentació sense agrair de manera general als companys i companyes de departament el suport i la confiança que m'han mostrat atorgant-me repetidament aquesta matèria, i als qui van ser, en el meu període d'estudiant universitària (i que avui continuen sent), els meus mestres en lingüística i en flexibilitat d'enfocament de les ciències del llenguatge: Antoni M. Badia i Joan Veny.

De forma explícita voldria esmentar els qui m'han ajudat directament en la realització del llibre: Rosa Estopà, que ha col·laborat sense restriccions en la preparació material del text; Victòria Alsina, que m'ha revisat tots els índexs de formants (sobretot els cultes) i n'ha completat la informació; i Danielle Corbin, que amb la seva invitació a la Universitat de Lille el mes de febrer de 1993 va fer possible que pogués acabar d'escriure aquest text fora de les pressions de la vida professional i personal de cada dia.

I tampoc no voldria deixar d'agrair a la meva família la comprensió que han tingut amb mi per les hores que he hagut de dedicar a aquesta obra.

M. TERESA CABRÉ
Barcelona, gener de 1994

SÍMBOLS I SIGLES UTILITZATS

| | |
|--------------------|---------------------------------|
| A | adjectiu |
| AV | adverbi |
| criteri- θ | criteri temàtic |
| estructura-P | estructura profunda |
| estructura-S | estructura superficial |
| FL | forma lògica |
| GU | gramàtica universal |
| GB | teoria del govern i del lligam |
| marcatge- θ | marcatge temàtic |
| N | nom |
| paper- θ | paper temàtic |
| RAL | regla d'al·lomorfa |
| RCM | regla de construcció de mots |
| RF | regla de flexió |
| RFM | regla de formació de mots |
| RIL | regla d'inserció lèxica |
| RL | teoria de la recció i el lligam |
| RR | regla de reajustament |
| RT | regla de truncació |
| teoria de la X' | teoria de la x amb barra |
| teoria de la RL | teoria de la recció i el lligam |
| teoria- θ | teoria temàtica |
| V | verb |



CAPÍTOL I

L'ESTUDI DEL LENGUATGE





Com és que els éssers humans, amb unes experiències tan breus, personals i limitades són capaços de saber tantes coses?

(B. Russell, 1948)

Quan fem servir el mot llengua, podem entendre-hi dues significacions diferents, considerablement allunyades l'una de l'altra. Al més sovint ens sentim inclinats a involucrar-hi uns quants conceptes com “fonètica” (i “ortografia” que n'és la versió escrita), o “morfosintaxi” (i “gramàtica”, que en regula els usos), o “lèxic” (i “diccionari” que n'inventaria les peces). [...] Ben mirat, però, el mot llengua pot ser entès en una altra significació. Una significació que ja no mira l'estructura interna de la llengua (cosa que diem que és pròpia de la lingüística), sinó a la seva relació sia amb les circumstàncies ocasionals que determinen l'ús de la llengua en cada cas, sia amb els factors que en el decurs del temps s'han interferit en la seva evolució i pels quals la llengua ha restat prou modificada.

(Badia i Margarit, 1986)

1. LA LINGÜÍSTICA I EL CONEIXEMENT

La teoria lingüística –diu Chomsky (1975)– és la branca de la psicologia humana que s'ocupa d'analitzar una capacitat humana específica: el llenguatge.

Dins d'aquesta concepció, la facultat del llenguatge, estimulada per una experiència adequada i permanent, crea una gramàtica que genera les oracions amb les seves propietats formals i semàntiques. Diem així que una persona coneix la llengua generada per la gramàtica que posseeix, i de la qual pot fer ús de manera natural amb l'ajut d'altres facultats mentals i de les estructures que aquestes produeixen.

Aquest primer paràgraf sintetitza els elements més importants que es planteja la lingüística actual. D'una banda, situa el llenguatge en el marc d'una teoria general del coneixement; en aquest sentit, la lingüística forma part de la psicologia cognitiva. En segon lloc, presenta el llenguatge

dins d'una concepció mentalista, considerant-lo com un sistema paral·lel, però alhora diferent, d'altres sistemes de cognició. En tercer lloc, presenta l'adquisició del llenguatge dins de la hipòtesi innatista, que pressuposa en les persones uns coneixements innats lligats a la naturalesa de l'espècie humana i desenvolupats en una o altra direcció en funció de l'estimulació precisa del context. En quart lloc, centra el camp d'estudi de la lingüística en la descripció de la gramàtica dels parlants, gramàtica que dona raó dels seus coneixements interioritzats. I per últim, fa referència al caràcter interdisciplinari que hauria de tenir una teoria lingüística que es proposés d'explicar l'ús que els parlants fan del llenguatge.

Fetes aquestes primeres consideracions, és important de subratllar la importància especial que el llenguatge ha tingut i continua tenint per a l'estudi de la naturalesa humana. Aquest interès es produeix per diverses raons: d'una banda, perquè el llenguatge sembla ser una propietat de l'espècie, exclusiva en essència de l'espècie humana i part comuna de l'herència biològica que compartim, amb molt poca variació, tots els éssers humans; d'altra banda, perquè el llenguatge està relacionat de forma especial amb el pensament, l'acció i les relacions socials; i, en tercer lloc, perquè es pot accedir al seu estudi indirectament a través de les dades que produeixen els parlants.

Plantejades així les coses, no semblaria gaire convenient de situar l'anàlisi del llenguatge directament en el marc restringit d'una llengua particular, i encara menys en el fenomen precís d'un dels nivells lingüístics d'una llengua particular. Ans al contrari, considerada la seva importància per al conjunt de l'espècie, caldria analitzar-lo en el marc d'una teoria general que donés raó de la capacitat que tenen els parlants d'expressar-se, independentment de la llengua que utilitzen.

Des d'aquesta perspectiva, un estudi sistemàtic del llenguatge requereix una teoria del coneixement (relacionada amb la biologia, la psicologia i la neurologia) que doni raó de com l'individu coneix el món, de com pot aproximar-s'hi per les seves possibilitats bio-neuro-psicològiques i de com s'hi aproxima de manera sistemàtica. Una teoria de base biològica i psicològica d'aquest tipus condueix a estudis tan diversos com l'anatomia del cervell i del sistema nerviós, les reaccions neuronals, els processos bioquímics que es produeixen en les diverses situacions en què es pot trobar una persona, el fenomen de la transmissió genètica, els diversos aspectes de la cognició, la teoria del comportament animal i humà, la psicologia evolutiva, etc; tots ells aspectes en interacció constant.

A la base, doncs, de la facultat del llenguatge hi ha elements de caràcter biològic que fan possibles uns determinats processos de coneixement de la realitat i d'expressió i comprensió per mitjà del llenguatge.

The biological basis for these special human developments was the brain, presumably emerging through the normal interaction of mutation and selection and now constituting the most distinctive anatomical feature of «homo sapiens».

Life has involved to its current state and will continue to evolve by the creative interplay of genetic variations and mutations and the natural selection that promotes any biochemical innovation offering increased fitness. The human brain and mind are among the most remarkable biochemical inventions, and biologists seek to unravel the nature of the mechanisms responsible for these phenomena

(Lighfoot, 1982)

2. LA TEORIA LINGÜÍSTICA

En un marc més restringit de l'estudi del llenguatge concebut com una branca de la teoria del coneixement, la teoria lingüística general ha de descriure el coneixement lingüístic dels parlants i ha de donar resposta a qüestions com què és el que els individus saben pel fet de conèixer una llengua, com els ha estat possible d'aconseguir aquests coneixements i com els utilitzen en les situacions reals.

Aquest segon marc de referència obre almenys tres temes clau de l'estudi lingüístic relacionats entre si, però cada un d'ells objecte d'investigacions particulars:

1. L'estructura del llenguatge
2. L'adquisició del llenguatge
3. L'ús del llenguatge

Una teoria sobre l'estructura del llenguatge ha de donar raó de les propietats del llenguatge natural, entès com una capacitat lligada a l'espècie (i, doncs, universal), i de com aquesta capacitat universal (competència) es relaciona i es materialitza en les llengües particulars. Per tal com d'aquest coneixement se'n dona compte per mitjà de la gramàtica, ens hi refe-

rirem a partir d'aquí amb el terme de teoria gramatical, a més del de teoria lingüística que hem utilitzat fins ara.

La segona teoria sobre l'adquisició ha d'explicar com els infants aprenen el llenguatge i a partir de quines bases ho fan, quins coneixements adquireixen i quines són les fases de desenvolupament lingüístic.

Finalment, la tercera teoria sobre l'ús del llenguatge (actuació), que ha estat fins ara la més poc sistemàtica de les tres teories, ha de descriure com els parlants utilitzen les possibilitats lingüístiques que posseeixen segons els contextos situacionals i culturals en què es mouen i segons les seves intencions i idiosincràsies, i això tant des del punt de vista de l'expressió com de la interpretació; quins tipus de dades prèvies a la comunicació –no exclusivament lingüístiques– posseeixen els parlants; com es deuen sistematitzar els coneixements que aquests tenen per poder usar el llenguatge com efectivament ho fan; i com es relacionen aquests usos amb altres manifestacions de la conducta en situacions semblants.

La lingüística teòrica, malgrat la importància que concedeix a totes tres teories, s'ha centrat bàsicament en la primera per una qüestió de prioritat científica; ha abordat en termes generals la segona en conjunció amb els psicòlegs i neuròlegs; i ha descartat de moment del seu camp d'estudi la tercera, per tal com considera que els aspectes comunicatius del llenguatge no poden explicar-se a partir de les mateixes hipòtesis amb què es descriu el coneixement lingüístic.

Que la teoria lingüística s'hagi dedicat més i amb més profunditat a l'anàlisi de l'estructura del llenguatge és una elecció fàcil de justificar. En efecte, una disciplina no progressa si no es coneix ben bé quin és el seu objecte d'estudi i difícilment es pot explicar com s'adquireixen uns coneixements si no se sap quins són aquests coneixements. En conseqüència, sembla que la descripció de l'estructura ha de ser necessàriament prèvia a la descripció de l'ús.

Al costat, però, d'aquest argument palesament fonamentat, hi ha una segona causa també important que justifica la prioritat d'estudi que la teoria lingüística s'ha imposat a si mateixa; aquesta segona causa és la gran dificultat que comporta fer una descripció prou rigorosa de l'ús del llenguatge, molt més complex, interdisciplinari i asistemàtic que les regles del sistema lingüístic. En efecte, el llenguatge, considerat en la seva globalitat, és un fenomen tan complicat i tan difícil d'abordar que metodològicament requereix aproximar-s'hi pas a pas –com fa tota disciplina científica–, sense, no obstant això, perdre de vista el conjunt.

En aquesta perspectiva, la teoria lingüística actual es proposa prioritàriament de donar resposta a algunes qüestions essencials relatives a la concepció del llenguatge com a capacitat humana natural:

- Què s'entén per llenguatge?
- Què es vol dir quan s'afirma que un individu coneix el llenguatge?
- Com es manifesta aquest coneixement (competència)?
- Com es pot representar la competència lingüística?
- Quines són les propietats comunes a totes les llengües particulars que permeten parlar legítimament del llenguatge com una capacitat universal?
- Com es diferencia el llenguatge humà d'altres sistemes de comunicació propis d'espècies no humanes o dels llenguatges artificials?

Així, l'objecte d'estudi de la teoria lingüística actual no és tant la descripció de les llengües particulars específiques i de les seves peculiaritats, sinó la descripció del coneixement lingüístic o competència lingüística general. Aquesta competència es manifesta en dos camps específics interrelacionats:

- a) en l'ús actiu del llenguatge per part del parlant: el parlant sap construir i interpretar les frases de la llengua que fa servir malgrat no haver-les construït ni interpretat en una situació anterior. El nombre de frases que podrà produir i/o interpretar és teòricament il·limitat.
- b) en el fet que el parlant sigui capaç d'exercir habilitats metalingüístiques determinades, com, per exemple, emetre opinions sobre aspectes de l'estructura de les frases, o sobre la interpretació, la interpretabilitat i el parentiu de les frases i d'altres unitats gramaticals.

Per tant, per descriure el coneixement lingüístic, l'especialista podrà recórrer a les dades que produeixen els parlants i als judicis metalingüístics que aquests poden fer de les frases. El seu coneixement del llenguatge és, en aquest sentit, indirecte. Les dades observades serveixen al lingüista, d'una banda, per formular les seves hipòtesis, i, d'altra banda, per comprovar-les.

Aquest procés de treball basat en l'observació de la realitat i en el fet de fer servir els parlants per verificar les hipòtesis té riscos importants si es descriuen directament les dades sense recórrer a l'abstracció.

En efecte, cal tenir en compte, en primer lloc, que els parlants estan sotmesos a estímuls diversificats i contradictoris que fan que produeixin dades de tipus molt diversos que puguin emetre judicis lingüístics fins i tot contradictoris.

En segon lloc, és important de recordar que qualsevol disciplina científica que abordi l'objecte de treball de forma rigorosa i sistemàtica ha de recórrer a l'abstracció o idealització. El «llenguatge» que el lingüista descriu no pot correspondre a cap dels conjunts específics i particulars de cap parlant determinat de la realitat, sinó que els ha de representar tots; ha de representar el model idealitzat d'un parlant-oient «ideal», considerat fent abstracció de les contingències espàcio-temporals del medi en què es mou. Només amb aquesta decisió, la descripció lingüística adquireix un caràcter científic i sistemàtic, encara que és ben cert que s'allunya de la caracterització del que és concret en el llenguatge, és a dir, de la seva realització.

En tercer lloc, cal dir que el lingüista no pot descriure el llenguatge sense la base d'un model de referència que reculli la seva manera d'interpretar el coneixement lingüístic. Qualsevol lingüista, fins i tot el que descriu directament els fets, posseeix una determinada manera d'entendre el llenguatge, té una «imatge» del llenguatge que guia el seu raonament científic. Si pensa que l'objecte de la lingüística és la descripció dels fets observables, és que creu que les llengües són conjunts finits d'expressions realitzades; si pensa que mai no podem parlar de la frase més llarga ni de l'última frase de la llengua, és que concep una llengua com un conjunt infinit de frases virtuals regides per uns processos més o menys sistemàtics. Tot lingüista que descriu el llenguatge té, doncs, una determinada visió de què s'entén per llenguatge.

Una teoria pot ser més o menys complexa, explicar fenòmens més amagats o quedar-se en fenòmens superficials, però serà més potent com més gran sigui el nombre de fets lingüístics de què permet donar raó. Una teoria és una eina que serveix per explicar la realitat; una teoria lingüística és un instrument que serveix per descriure el coneixement del llenguatge; com més adequada sigui, més fets explicarà; com més explícita sigui, més opció donarà a ser contrastada amb les dades de la realitat per poder acceptar-la com a pas previ per a la fase següent o refutar-la per inadequada; però tant si és reafirmada com refusada, una teoria concebuda d'aquesta manera impulsa el progrés del coneixement.

El mètode hipotètic-deductiu aplicat a la descripció del llenguatge permet avançar hipòtesis sobre com deu ser el coneixement lingüístic, i

contrastar-les amb les dades empíriques. I si dues propostes diferents permeten explicar els mateixos fets, cal avaluar contrastivament la rendibilitat, el poder explicatiu, la naturalitat o l'elegància de cada proposta per prioritzar una opció per damunt de l'altra.

Tot i així, no es pot oblidar que una teoria, que tindrà un grau més alt de predicció com més explicativa sigui, podrà donar raó de les dades sistemàtiques del llenguatge, però mai no podrà explicar la totalitat d'un fet tal i com es produeix en la realitat, perquè esdevindria una teoria irrefutable. Tota teoria ha de fer una selecció dels fenòmens que vol explicar i deixar de banda aspectes que, tot i ser molt interessants, constitueixen el camp de treball d'altres teories o disciplines. Una teoria només es pot proposar d'explicar aquells fets plantejats per les seves hipòtesis. Per això es considera tan important en la ciència de fixar els límits d'una matèria i d'explicitar-ne els objectius.

3. LA GRAMÀTICA UNIVERSAL I LES LLENGÜES PARTICULARS

El llenguatge és un fenomen humà propi de l'espècie, i en aquest sentit, amb propietats i característiques que transcendeixen la diversitat de les llengües particulars. Aquesta és l'explicació general que fa la lingüística teòrica per descriure fets tan significatius com que els infants aprenguin tan ràpidament les llengües. Les llengües, diu la lingüística, obeeixen a principis comuns propis de la facultat universal que tenen tots els humans, perquè estan determinades biològicament.

Els éssers humans estan naturalment capacitats per esdevenir individus parlants actius i dominar una llengua. Aquesta capacitat rep el nom de gramàtica universal (GU) i és un dels components cognoscitius de la ment humana, al costat d'altres components com el motriu, el tàctil, el visual, etc.

En aquesta concepció, la gramàtica universal ha de ser prou general i flexible per donar raó de la diversitat de les llengües del món; ha de ser prou restrictiva perquè pugui generar només el conjunt possible de llengües; i finalment ha de ser prou rica per poder explicar l'aprenentatge d'un sistema tan complex per part dels infants en un període de temps tan breu i amb un nombre d'estímul tan limitat.

Col·lecció

BIBLIOTECA LINGÜÍSTICA CATALANA

ISBN 84-370-1517-0



M. TERESA CABRÉ, que ha estat professora a la Universitat de Barcelona durant 23 anys, és actualment catedràtica de Lingüística Catalana de la Universitat Pompeu Fabra de Barcelona, on dirigeix l'Institut Universitari de Lingüística Aplicada. És membre numerària de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans i Directora de les Oficines lexicogràfiques. Ha publicat diversos llibres i articles. Entre els llibres cal destacar: *Lexicologia i Semàntica* (1985), en col·laboració amb G. Rigau; *Els diccionaris catalans* (1991), amb la col·laboració de Mercè Lorente, i *La Terminologia. Teoria, mètodes, aplicacions* (Barcelona, Empúries 1992).

Aquesta obra, distribuïda en dos volums, és un manual de lexicologia adreçat als estudiants de Filologia de nivell universitari. El primer volum presenta una proposta teòrica global de descripció del lèxic. El segon volum se centra en la descripció del sistema lèxic de la llengua catalana. Inclou un ample annex de formes de sufixació, de prefixació i de composició culta.

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

PUBLICACIONS DE LA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA